

Post- eller super-industrialisme?

Jørn Loftager

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/po/po_0017-PDF/po_0017_92230.pdf

pdf genereret den : 27-1-2006

Jørn Loftager

Post- eller super-industrialisme?

Indledning

Denne artikel er blandt andet ment som et kritisk memento til de for tiden meget udbredte forestillinger om en igangværende transformation af samfundet fra et industrisamfund til et post-industrielt samfund, en transformation så gennemgribende – det er ofte påstanden – at den lader sig betragte på linie med overgangen fra landbrugs- til industrisamfundet. Dvs. en udvikling, der vil markere nybrud for ikke at sige revolutionerende ændringer af samfundet som helhed.

Hvilken betegnelse det nye samfund, som hævdes at være under dannelse, fortjener, er der mange bud på: informationssamfundet, det programmerede samfund, servicesamfundet m.v., men de udtrykker alle, at det gamle og kendte industrisamfund er under opløsning og et kvalitativt anderledes post-industrielt samfund er ved at tage form.

Spørgsmålet er ikke, om noget skal sættes i gang; vognen mod fremtiden er begyndt at køre, og det gælder om at springe på, mens tid er, for ikke at blive uhjælpeligt tabt bag den. De "mega-trends", man mener at kunne iagttage, er ikke resultatet af politiske og økonomiske beslutninger truffet på centralt niveau, men fremgår som makro-effekten af en uendelighed af handlinger og beslutninger på mikroplan.¹ Det, der bærer udviklingen frem, drivkraften for de ubønhørlige forandringsprocesser, er – ikke overraskende – den teknologiske udvikling i almindelighed og den mikroelektroniske revolution i særdeleshed; fremtidens samfund er et videns- og informationssamfund, hvor det ikke længere er kapital, men information, der udgør den afgørende og centrale strategiske ressource.

At det her skitserede syn på samfundsudviklingen ikke alene florerer blandt samfundsforskere, men også er udbredt blandt politiske beslutningstagere, synes evident. Fra den hjemlige situation kan blot peges på den voldsomme satsning på den nye teknologi, der for tiden finder sted på alle niveauer inden for uddannelse og forskning. Det vil givetvis blive svært at finde andre eksempler på milliardinvesteringer, der er besluttet så hurtigt og relativt smertefrit, som tilfældet var med de for nylig besluttede investeringer i både teknologiforskning og -udvikling og hybridnet.

Uanset, at alle vel kan være enige om, at den nye teknologi, som al anden teknologi, skal betragtes som et middel og ikke som et mål i sig selv, er det karakteristisk, at beslutningerne om de meget store teknologiinvesteringer ikke har været forbundet med grundige målsætningsdiskussioner; et forhold, som kan tages som udtryk for, at den udvikling, man optræder som fødselshjælper for, tænkes pr. automatik at ville føre i den rigtige retning. Og selv om der i første omgang og med rette kan henvises til den nødvendighed, som den internationale konkurrence definerer, og som ikke lader sig ignorere, så er og må de omfattende bestræbelser på at forcere udviklingen bero på en overbevisning om, at det er ad den vej, fremskridtet skal sikres.

Jørn Loftager

Post- eller super-industrialisme?

Indledning

Denne artikel er blandt andet ment som et kritisk memento til de for tiden meget udbredte forestillinger om en igangværende transformation af samfundet fra et industrisamfund til et post-industrielt samfund, en transformation så gennemgribende – det er ofte påstanden – at den lader sig betragte på linie med overgangen fra landbrugs- til industrisamfundet. Dvs. en udvikling, der vil markere nybrud for ikke at sige revolutionerende ændringer af samfundet som helhed.

Hvilken betegnelse det nye samfund, som hævdes at være under dannelse, fortjener, er der mange bud på: informationssamfundet, det programmerede samfund, servicesamfundet m.v., men de udtrykker alle, at det gamle og kendte industrisamfund er under opløsning og et kvalitativt anderledes post-industrielt samfund er ved at tage form.

Spørgsmålet er ikke, om noget skal sættes i gang; vognen mod fremtiden er begyndt at køre, og det gælder om at springe på, mens tid er, for ikke at blive uhjælpeligt tabt bag den. De "mega-trends", man mener at kunne iagttage, er ikke resultatet af politiske og økonomiske beslutninger truffet på centralt niveau, men fremgår som makro-effekten af en uendelighed af handlinger og beslutninger på mikroplan.¹ Det, der bærer udviklingen frem, drivkraften for de ubønhørlige forandringsprocesser, er – ikke overraskende – den teknologiske udvikling i almindelighed og den mikroelektroniske revolution i særdeleshed; fremtidens samfund er et videns- og informationssamfund, hvor det ikke længere er kapital, men information, der udgør den afgørende og centrale strategiske ressource.

At det her skitserede syn på samfundsudviklingen ikke alene florerer blandt samfundsforskere, men også er udbredt blandt politiske beslutningstagere, synes evident. Fra den hjemlige situation kan blot peges på den voldsomme satsning på den nye teknologi, der for tiden finder sted på alle niveauer inden for uddannelse og forskning. Det vil givetvis blive svært at finde andre eksempler på milliardinvesteringer, der er besluttet så hurtigt og relativt smertefrit, som tilfældet var med de for nylig besluttede investeringer i både teknologiforskning og -udvikling og hybridnet.

Uanset, at alle vel kan være enige om, at den nye teknologi, som al anden teknologi, skal betragtes som et middel og ikke som et mål i sig selv, er det karakteristisk, at beslutningerne om de meget store teknologiinvesteringer ikke har været forbundet med grundige målsætningsdiskussioner; et forhold, som kan tages som udtryk for, at den udvikling, man optræder som fødselshjælper for, tænkes pr. automatik at ville føre i den rigtige retning. Og selv om der i første omgang og med rette kan henvises til den nødvendighed, som den internationale konkurrence definerer, og som ikke lader sig ignorere, så er og må de omfattende bestræbelser på at forcere udviklingen bero på en overbevisning om, at det er ad den vej, fremskridtet skal sikres.

Det mere bekymrede og pessimistiske syn på fremtidsudsigterne, som kom til udtryk i den meget brede 'grænser-for-vækst'-debat oven på den første oliekrise, synes overvundet. Ikke sådan at forstå, at der ikke længere sættes spørgsmålstegn ved den økonomiske vækst som universalmidlet til løsning af samfundsmæssige problemer, men derhen, at denne løsningsmodel fremstår uantastet blandt de centrale beslutningstagere. Således er der ingen tvivl om, at vækst- og teknologi-optimismen i lederskabets kreds har sejret.²

Når betegnelsen det post-industrielle samfund næsten uundgåeligt er forlenet med en grundlæggende fremtidsoptimisme, skyldes det, at den konnoterer en bestemt evolutionistisk udviklingsopfattelse. Til opdelingen i landbrugs-, industri- og post-industrielt samfund hører en forestilling om, at det i de forskellige epoker er forskellige sæt af problemer, som har domineret og derved bestemt samfundets karakter. Mens hovedparten af de samfundsmæssige ressourcer i landbrugssamfundet var bundet til frembringelsen af de nødvendige subsistensmidler, markerer industrisamfundet en tilstand, hvor den teknologiske udvikling (på marxistisk: produktivkraftudviklingen) er nået så vidt, at hovedparten af ressourcerne kan koncentreres om materiel velstand generelt. Og i forlængelse heraf er det post-industrielle samfund karakteriseret ved, at denne velstand er sikret, hvorfor ressourcer kan ledes over i den tertiære service-sektor. Der er derfor tale om et samfund præget af overflod og fritid, med en korresponderende vækst i beskæftigelsen inden for diverse service-erhverv: uddannelse, sundhed, forskning og udvikling, administration, underholdning osv.³ Overordnet består fremskridtet da i, at udviklingen muliggør en stadig bredere behovstilfredsstillelse for stadig større befolkningsgrupper.⁴

At der er foregået en gennemgribende ændring af erhvervs- og beskæftigelsesstrukturen fra landbrug til service som dominerende erhverv lader sig ikke bestride. Men spørgsmålet er, om den ovenskitserede tolkning af disse ændringer er holdbar. Dvs. hvor rimeligt er det at se forandringerne i erhvervsstrukturen som udtryk for overgang fra én samfundsform til en anden?

Hvad angår transformationen fra landbrugs- til industrisamfund synes sagen oplagt; det behøver ingen nærmere argumentation at konstatere, at for eksempel det nuværende danske samfund adskiller sig kvalitativt såvel økonomisk, socialt, politisk som kulturelt fra samfundet, som det så ud for 100 år siden. Dog, og som en forsmag på den følgende argumentation, er det værd at bemærke for det første, at en række af de udviklingstræk, som industrialismen er karakteriseret af, og som markerer overgangen fra "Gemeinschaft til Gesellschaft" (Tönnies), faktisk først langt op i dette århundrede i større målestok har sat sig igennem. Og for det andet, at mere traditionelle livsformer og normer stadig gør sig gældende. Det gælder for eksempel, hvad kvindebevægelsen ofte har påpeget, forholdet mellem kønnene, men også bredere hvad angår ikke ubetydelige befolkningsgruppers dominerende livsform.⁵ Derimod er det i betydelig mindre grad selvfølgelig at tolke såvel service-sektorens stigende dominans i beskæftigelsesmæssig henseende som andre af de udviklingstendenser, der har præget de moderne samfund, som noget, der entydigt peger bort fra industrisamfundet, snarere tværtimod. Hermed være langt fra antydning, at jeg ikke finder alle de nybrud og nydannelser, som tiden er så rig på, af betydning. Det, jeg vil anholde, er forestillingen om, at de domine-

rende udviklingstræk kan ses som udtryk for et opgør med industrialismens kriterier for udvikling og organisering. I stedet finder jeg, at situationen på flere måder tegner sig næsten systematisk tvetydigt. Det gælder i særdeleshed den nye teknologi, som netop synes at adskille sig fra tidligere teknologi ved i vid udstrækning at være dobbelt- eller mangetydig med hensyn til dens overordnede sociale og samfundsmæssige konsekvenser. Mens Marx nok med nogen ret kunne hævde: "Die Handmühle ergibt eine Gesellschaft mit Feudalherren, die Dampfmaschine eine Gesellschaft mit industriellen Kapitalisten",⁶ lader det sig næppe gøre tilsvarende at "udlede" bestemte og nødvendige samfundsformer og organiseringer af denne teknologi.

Men også de nye sociale bevægelser, de grønne politiske partier og det mylder af i bred forstand kulturelle strømninger med deres bud på alternativer til etablerede måder at gøre tingene på, gør situationen alt andet end entydig. Og hertil svarer forestillinger om et samfund hinsides industrisamfundet milevidt fra det ovenskitserede post-industrielle servicesamfund. Hermed skulle artiklens to hovedtemaer være anslået. I det første hovedafsnit vil jeg diskutere den førstnævnte forestilling om det post-industrielle samfund som en ny samfundsform, der allerede er taget hul på. Fremfor at tilstræbe at inddrage og præsentere så mange forfattere som muligt,⁷ skal jeg koncentrere mig om det billede og den karakteristik af dette samfund, der fremstår i D. Bells *The Coming of Post-Industrial Society*⁸ som uden overdrivelse kan betegnes som standardværket inden for området.

I artiklens andet hovedafsnit skal jeg herefter drøfte en teoridannelse, som også rummer forestillinger om et samfund efter industrisamfundet, men som er radikalt forskellig fra, og som rummer et grundlæggende opgør med de udviklingsprincipper, der tegner service-samfundet. I overensstemmelse hermed vil diskussionen koncentrere sig om kritikken af industrisamfundet med speciel vægt lagt på vækstproblematikken, som i høj grad har præget denne type teoridannelse om det post-industrielle alternativ.

Post-industrialisme som super-industrialisme

Udtrykket det postindustrielle samfund er ikke lanceret af Bell, men er anvendt allerede i dette århundredes begyndelse. Når det alligevel giver god mening at knytte det til Bell, er det, fordi han kan betragtes som en ledende figur inden for den fremtidsforskningsbevægelse, der opstod i USA i 60'erne, og hvor netop dette udtryk efterhånden blev en slags fælles kode- og nøgleord.⁹ Betegnelsen var altså i høj grad taget i brug, da *The Coming of Post-Industrial Society* udkom i 1973.

Det, der udmærker bogen i denne sammenhæng, er dens systematiske udlægning af forestillingen om dette nye samfund. Og når den er værd at forholde sig til også i 1985, skyldes det, at centrale dele af dens forestillinger om samfundsudviklingen stadig er meget udbredte. Intentionen er ikke at levere en præsentation og drøftelse af bogen som helhed, men kritisk at diskutere de væsentligste af de udviklingstræk, Bell fremdrager som begrundelse for påstanden om, at en ny samfundsform er under dannelse.¹⁰

Som allerede antydnet spiller service-sektorens stigende dominans i forhold til

landbrug og industri en hovedrolle i Bells argumentation.

Tolkningen af denne erhvervsstrukturelle ændring som udtryk for, at en ny type samfund er under udvikling, kan problematiseres ud fra flere synsvinkler.

For det første er væksten i den tertiære sektor på ingen måde et nyt fænomen; den har gjort sig gældende lige siden den industrielle revolution. For Englands vedkommende, hedder det hos Hartwell:

"the clear indication is that in 1850 the economy.....was already firmly on the path to being a service-economy".¹¹

For det andet holder det billede ikke stik, som viser udviklingen fra landbrugs- over industri- til service-samfund som et forløb, hvor først landbrugerne, dernæst industriarbejderne og endelig service-ansatte udgør flertallet af beskæftigede. Ifølge Kumar er der kun et eksempel, nemlig England, på, at industriarbejderne har udgjort hovedparten af arbejdsstyrken. I stedet er der tale om, at industri-beskæftigelsen i en lang periode har holdt sig ret konstant, hvorimod beskæftigelsen i landbruget er faldet drastisk og service-sektoren tilsvarende vokset.¹² Vi ser altså, at udviklingen er præget af kontinuitet, og at service-sektoren fremdeles vokser frem på bekostning af de primære erhverv og ikke som en forskydning fra industrisektoren.

For det tredje er der spørgsmålet om *indholdet* af den stigende produktion af serviceydelser. Som allerede nævnt indledningsvis er service-sektorens ekspansion forbundet med en forestilling om, at en tiltagende mætning af de materielle behov resulterer i stigende efterspørgsel efter service-ydelser – nye og immaterielle behov kan tilgodeses.

"... as national income rise, one finds, that the proportion of money devoted to food at home begins to drop, and the marginal increments are used first for durables (.....) and then for luxury items, recreation and the like. Thus, a third sector, that of personal services – being to grow: restaurants, hotels, arts, services, travel, entertainment, sports, as people's horizons expand and new wants and tastes develop".¹³

Men denne konception lider af nogle alvorlige svagheder. Dels tager den ikke højde for, at merbeskæftigelsen i service-sektoren i ikke ringe udstrækning dækker over, at aktiviteter – specielt kvinders omsorgsarbejde – er blevet overflyttet fra den uformelle til den formelle økonomi, hvorfor det er uholdbart ukvalificeret at se væksten i registrerede service-ydelser som udtryk for, at *nye* behov tilgodeses. Dels har opfattelsen som implicit præmis, at stigende service-beskæftigelse er ensbetydende med større produktion af service-ydelser til direkte forbrug med tilhørende øget behovstilfredsstillelse.

Men dette er en misvisende udlægning af, hvad der er foregået/foregår, hvilket især Gershuny overbevisende har påvist.¹⁴ Hovedpointen hos Gershuny er, at tjenesteydelsernes andel af det private forbrug ikke er steget, men tværtimod er faldet, og selv om det offentlige forbrug af tjenester er steget, er dette ikke nok til at forklare merbeskæftigelsen i de tjenesteydende erhverv. Ses bort fra den lavere produktivitetsudvikling på service-området, er forklaringen herpå, at stadig flere tjenesteydelser forbruges *indirekte*, dvs. i forbindelse med produktionen af *materielle* goder. Der må altså sondres mellem tjenester til direkte forbrug og de

service-ydelser, der medgår i vareproduktionen eller mellem den "varefikserede" service og den "virkelige" service, som det hedder hos Bonke.¹⁵ Og det giver sig selv, at en øget beskæftigelse som følge af stigende varefikseret service *ikke* kan begrunde forestillingen om service-samfundet som forskelligt fra industrisamfundet.

Når Gershuny i stedet taler om "The emerging self-service economy" (bogens undertitel), grunder det sig på en undersøgelse, der dokumenterer en stigende hjemme- eller husholdningsproduktion af tjenesteydelser, som hænger sammen med en kraftig stigning i de varige forbrugsgoders andel af det private forbrug. Der har været tale om en udtalt substitution af (købte) tjenesteydelser med varige forbrugsgoder.

"..... consumption to meet the sorts of needs which Daniel Bell identifies as characterising post-industrial society has risen, but these newly-dominant needs are met, not by services, but by goods This growth in consumption of goods represents a fundamental change in the nature of economic activity. Instead of capital investment taking place in industry, and industry providing services for individuals and households, increasingly, capital investments takes place in households, leaving industry engaged in what is essentially intermediate production, making the capital goods – the cookers, freezers, televisions, motor cars – used in home production of the final product. This is the trend towards the do-it-yourself economy – almost the antithesis of Bell's service economy".¹⁶

Årsagen til den øgede serviceproduktion i og for industrien ser Gershuny i den stadig mere arbejdsdelte produktions stigende kompleksitet, som nødvendiggør, at der må varetages stadig flere hjælpefunktioner. Bonke beskriver dette på følgende måde:

"For at sende en hårklemme ud til forbrugerne skal markedet i dag undersøges af marketingsfolk, klemmen designes af designere og arkitekter, produktionen planlægges af ingeniører og økonomer, forsikringer tegnes af forsikringsfolk, budgetter opstilles af budgetsagkyndige, regnskaber ordnes af revisorer og klemmerne ud på en længere rejse i den professionelle transportsektor. For at få hele denne flok til at kunne betale sig skal der koordineres og kontrolleres, og det har man så sat et hold rationaliseringsekspertes på oveni".¹⁷

Der er her tale om service-ydelser, som må betragtes som omkostninger i forbindelse med vareproduktion og ikke ydelser, der tilfredsstiller immaterielle behov.

Konklusionen må derfor blive, at der kan rejses en række væsentlige indvendinger mod forestillingen om servicesamfundet som et nyt samfund i forhold til industrisamfundet. Og at denne forestilling stadig florerer fremgår blandt andet i bogen *Danmark som servicesamfund* fra 1984, hvor samfundsudviklingen ses "som en bølge, der fører os fra agrarsamfundet over industrisamfundet til service-samfundet". Og hvor den igangværende udvikling karakteriseres ved

"at vi i mætte og vederkvægede samfund i stadig højere grad leverer og modtager viden, oplevelser og hjælp fra hinanden".¹⁸

Arbejdets karakter og kvalitet: professionaliseringen

Foruden de kvantitative forskydninger i erhvervsstrukturen betoner Bell også den ændrede karakter, arbejdet har antaget i takt med service-sektorens ekspansion. I modsætning til industrisamfundet, der var domineret af det slidsomme, monotone blue-collar arbejde, fremstår det behagelige, afvekslende, personlighedsudviklende white-collar arbejde som prototypen på arbejde i det post-industrielle service-samfund.

"....the fact that individuals now talk to other individuals, rather than interact with a machine, is the fundamental fact about work in the post-industrial society".¹⁹

Men også mod denne forestilling kan der rejses alvorlige indvendinger. Jeg skal nøjes med at henvise til fremstillingerne hos Kumar og Braverman, som påviser, at hovedparten af arbejdet i service-sektoren langt fra er forbundet med de kvaliteter, som Bell antager.²⁰ Som på industriens arbejdspladser er der også her foregået en industrialisering og taylorisering med tilhørende rationalisering, rutinisering, arbejdsdeling og mekanisering. Kumar konkluderer:

"....as far as the conditions and quality of work are concerned, the evidence clearly shows that work in the service sector is no the whole less skilled, lower paid, less unionized, and less secure, than in manufacturing".²¹

Bell fremhæver, at man især skal hæfte sig ved den såkaldte kvartiære sektor som den del af den tertiære, der består af ansatte inden for videnskab, forskning og udvikling, uddannelse og kultur, i sundheds- og socialsektoren, på fritidsområdet etc., dvs. den gruppe, der går under betegnelsen "the professionals". "The central occupational category in the society today is the professional and technical".²²

Men også hvad angår denne gruppes arbejde mener Kumar, at Bell ser forkeert. Rent bortset fra, at en del af væksten i gruppen af professionelle lader sig forklare som udtryk for simpel "titelinflation",²³ er der også her tale om en de facto "industrialisering", som blandt andet giver sig udslag i en stigende faglig betingethed hos de "professionelle" grupper.

Det post-industrielle samfund som informationssamfund

Den vægt, Bell lægger på fremstillingen af de professionelle som den "klasse", der tegner det post-industrielle samfund, skal ses i sammenhæng med den rolle, viden og information hævdes at spille som dette samfunds såkaldte strategiske ressource. Industrisamfundet, hedder det,

"....is the coordination of machines and men for the production of goods. Post-industrial society is organized around knowledge, for the purpose of social control and the directing of innovation and change".²⁴

Ingen kan være i tvivl om den enorme vækst, der har fundet sted inden for videns- og informationsområdet, uanset om målestokken er uddannelsessystemets omfang, antallet af forskere og videnskabelige publikationer eller udgifterne anvendt til produktudvikling og innovation. Men atter må spørgsmålet rejses, om denne vækst er forbundet med konsekvenser af en sådan art, at det berettiger talen om et

fra industrisamfundet kvalitativt forskelligt samfund. Bell bygger sin påstand om den teoretiske viden og dens systematisering og kodificering som "samfundsmæssigt akseprincipl" på en undersøgelse, der viser, at forskning og udvikling udgør en stigende andel af nationalproduktet.

Kumar indvender heroverfor for det første, at en stor del af disse udgifter ikke anvendes til teoretisk forskning, men til forbedring og differentiering af eksisterende produkter. For det andet, at der ikke kan dokumenteres nogen specifik sammenhæng mellem forskellige landes udgifter til forskning og udvikling og deres økonomiske vækstrater og for det tredje, at en meget stor del af forskningsudgifterne i USA - og det er især herfra, Bell henter sine eksempler - står i gæld til "the external challenge", dvs. er forskning i militært regie.²⁵ Det sidste er ikke uvæsentligt, al den stund at Bell betragter det nye dominerende lag af professionelle som ledet af et "sociologizing ethos" med samfundsmæssig velfærd som mål i modsætning til det i industrisamfundet fremherskende "economizing ethos" med profit som mål.

Endelig er der også med hensyn til denne påståede post-industrielle udviklingstendens tale om kontinuitet snarere end om diskontinuitet. Eksempelvis er den direkte sammenkobling mellem videnskab og teknologi, som Bell tillægger stor betydning, ikke et nyt fænomen; det var i høj grad en sådan sammenkobling, der muliggjorde udviklingen af den kemiske industri i sidste århundrede.

Jeg skal ikke forsøge at tage stilling til spørgsmålet om den teoretiske viden og den hermed forbundne planlagte og styrede teknologiudviklings betydning for den økonomiske vækst, men at fremstille styring og planlægning som et specielt post-industrielt træk forekommer ikke rimeligt. Det forudsætter en fejlagtig identifikation af industrisamfundet som type med den form for laissez-faire-liberalistisk samfund, som historien kun viser et (tilnærmelsesvis) fuldgældigt eksempel på, nemlig England (og specielt Manchester-området) i en periode i 1800-tallets første halvdel.

Opsummerende må konstateres, at de udviklingstendenser, Bell ser som tegn på, at et post-industrielt samfund er i færd med at bryde igennem, ved nærmere eftersyn ikke kan siges at repræsentere noget nyt. Langt snarere må de identificeres som tendenser, der har præget samfundsudviklingen lige siden den industrielle revolution i 1700- tallet.

"What are projected as novel patterns of development turn out on examination to be massive *continuities* within the basic system of the developing industrial society. Essentially, the trends singled out by the post-industrial theorists are extrapolations, intensifications and clarifications of tendencies which were apparent from the very birth of industrialism".²⁶

I forlængelse heraf kan der konstateres en forbavsende lighed mellem det post-industrielle samfund, Bell ser tone frem, og den industrialisme, Saint Simon i begyndelsen af 1800-tallet beskrev som den nye tids samfundsmodel og -ideal; dette gælder ikke mindst synet på videnskaben og dens rolle i samfundet. Den centrale betydning, Bell tillægger videnskaben og forskningen som udviklings- og styringsinstrument, kan ses som en opfyldelse af Saint Simons gamle drøm om det videnskabeliggjorte og planlagte samfund.

Men må man afvise, at det hidtil dominerende udviklingsmønster kan ses som

ledende frem til en ny epoke i verdenshistorien – og det er jo faktisk intet mindre, der påstås af post-industrialisme-teoretikerne – da er det naturligvis ikke det samme som at sige, at alt er ved det gamle. Dels kan der spores mere radikale og grænseoverskridende opbrudstendenser, hvad jeg i næste hovedafsnit skal komme ind på. Dels ligger der ikke i påstanden om, at samfundet stadig bevæger sig frem inden for industrialismens rammer, en antagelse om, at de stedfundne ændringer er uden betydning. Således ville det for eksempel være urimeligt at ignorere den politiske betydning af forskydningerne i erhvervsstrukturen og af den offentlige sektors vækst og den hermed forbundne politiske infiltration af økonomien. Påstanden er blot, at forandringer af denne karakter på ingen måde kan siges at varsle et brud med den industrialistiske udviklingsmodel.

Kritikken af industrisamfundet

Når den form for teoridannelse, som her skal drøftes, adskiller sig markant fra den bell'ske forestilling om det post-industrielle servicesamfund, hænger det fundamentalt sammen med en helt anden opfattelse og vurdering af karakteren af det eksisterende industrisamfund. Fremfor at betragte og/eller forudsige afslutningen på industrisamfundets tidsalder som et resultat af, at denne samfundsform gennem skabelse af generel materiel velstand har løst sin "historiske mission", ses de opbrudstendenser, der kan spores, som konsekvenser af industrialismens krise(r). Den post-industrielle forandring af samfundet, der her opereres med, begrundes altså ikke med henvisning til et problemsæt, der er *løst*, men til et kompleks af vanskeligheder, der er *skabt* af en industrialistisk udviklingsform.

Disse forestillinger om et muligt post-industrielt samfund er således karakteriseret ved at rumme en dybtgående kritik af det hidtil dominerende udviklingsmønster. Samtidig med, at denne kritik på centrale punkter kan siges at videreføre en århundredgammel kritik af industrialismen, har den – i hvert fald dele af den – antaget væsentlige nye dimensioner. Mens den overleverede, traditionelle kritik i høj grad var karakteriseret ved at være ekstern og abstrakt i forhold til sin genstand i den forstand, at den bestod i eller baserede sig på en opstilling af et ideelt begrundet alternativ som modstykke til al industrialismens elendighed, dér er den nye kritik i stor udstrækning også intern; den retter sig imod blotlæggelsen af industrialismens interne vanskeligheder og modsætninger og er tillige konkret forstået på den måde, at den rummer en identifikation af tendenser, som peger frem mod en overskridelse af industrialismens civilisations- og udviklingsmodel.

Som tilfældet var med den første type forestillinger om det post-industrielle samfund (som vi for nemheds skyld kan betegne "service-teorierne"), er der også her tale om et teoriudbud af en sådan størrelsesorden, at det vil være omsonst at tilstræbe at give et blot nogenlunde dækkende overblik gennem præsentation af så mange forfattere som muligt.²⁷ Endvidere vil det næppe være særlig interessant; i alt fald gælder der for det udsnit af litteraturen, jeg har kendskab til, at der argumenteres meget ensartet. Samtidig er det ikke muligt at udpege en enkelt fremstilling som standardværket, som tilfældet var med Bells bog. Jeg skal derfor søge at systematisere drøftelsen om nogle af de for mig at se væsentligste kritikdimensioner. Men først skal den traditionelle industrialismekritik kort skitseres.

Traditionel industrisamfundskritik

B. Hettne opererer med tre strukturelle komplekser, som tilsammen udgør det, der kaldes det vesterlandske udviklingsparadigme: industrialismen, etatismen og professionalismismen.²⁸ *Det industrielle kompleks* er karakteriseret ved en stadig teknisk udvikling, koncentration og urbanisering, specialisering med korresponderende ekspansion af markedet, opfattelsen af naturen som modstillet mennesket. *Etatismen* udtrykker den stadigt voksende rolle, som statslig styring og kontrol har spillet i takt med industrialiseringsprocessens fremadskriden. *Professionalismen* henviser generelt til tendensen til, at stadig flere af samfundsfunktionerne overtages af personer med speciel og autorisationsgivende uddannelse. Specielt refererer betegnelsen til de ekspertgrupper, der danner industrisamfundets elite, en elite, hvis status er koblet sammen med opretholdelsen af samfundets økonomiske vækst.

I forlængelse heraf kan man identificere kritikker af industrisamfundet, som retter sig mod henholdsvis det økonomiske niveau (den industrialiserede produktion, markedet, den urbane livsform), det politiske niveau (den centraliserede statsmagt og bureaukratiet) og det sociale niveau (arbejdsdelingen, specialiseringen og professionaliseringen). Det er karakteristisk, at kritikken har ytret sig i en række meget forskelligartede politiske ideologiske udformninger. Jeg skal nøjes med et par eksempler.

Burkes konservative kritik rettede sig mod liberalismen med dens fornuftsbase-rede opgør med traditionen som autoritet og dens individualisme med tilhørende tilsidesættelse af familien og andre solidariske fællesskaber som grundpiller i samfundet. Ud fra en organisk samfundsopfattelse formulerede Burke sin filosofi som en protest mod den opløsning af det traditionelle feudale fællesskab og dets dyder, som ligger indbygget i den industrialisme, liberalisterne gjorde sig til talsmænd for.

Vigtige dele af Burkes kritik genfindes i romantikkens bekymring for den indsnævring af individets muligheder for alsidig personlighedsudvikling, som overgangen fra "Gemeinschaft" til "Gesellschaft" indebar. Men de i den forstand afhumaniserende konsekvenser udgør i øvrigt videre frem en fast bestanddel af industrialismekritikken. Også i anarkismen, som med sin antiautoritære og liber-tære individualisme ganske vist adskiller sig radikalt fra enhver konservativ dyr-kelse af de før-industrielle autoritetsstrukturer, men som lige så kraftigt kritisere-de den anonymisering og tingsliggørelse, som industrialiseringen, statsliggørelsen og bureaukratiseringen førte med sig. På linie hermed kan nævnes den russiske populisme, blandt andet repræsenteret ved narodnikerne, som stod i skarp oppo-sition til den form for socialisme, som under Lenins ledelse kom til at præge det russiske socialdemokrati og sidenhen det sovjetiske samfund.

Mens industrialiseringen i England havde sit udspring i strukturelle ændringer i landbrugets produktionsforhold, bestod det russiske landsbyfællesskab, miren, i vid udstrækning uantastet i slutningen af 1800-tallet. Og narodnikernes ambition var med udgangspunkt i denne kollektive agrar-organisering at springe det kapita-listisk-industrialistiske "Gesellschaft" over for i stedet at udvikle det nye kommu-nistiske fællesskab direkte fra miren. Men selv om det lykkedes at få selveste

Marx til at sige god for ideen.²⁹ kom udviklingen som bekendt til at forme sig temmelig meget anderledes.

Med disse få og spredte bemærkninger skulle det være antydnet, at de optimistiske forestillinger om industrisamfundet som den selvindlysende vej til fremskridt og velfærd, uanset at de har domineret, på intet tidspunkt har stået uimodsagt.

Kritikken reformuleret

Efter at have ligget delvis i dvale i størstedelen af dette århundrede og især efter 1945, blev en række af den "gamle" kritiks idealer vakt til live igen i løbet af 60'erne. Det skete i første omgang især som et opgør mod det forbrugersamfund, der tog form i USA i 50'erne og med nogen forsinkelse derpå i Vesteuropa. Frigørelsen skulle nu også være en frigørelse fra overflodssamfundet, som en af hovedeksponenterne for kritikken, H. Marcuse, formulerede det.³⁰ Ud fra et ideal om mennesket som et aktivt, kreativt væsen med krav på såvel autonomi som selvudfoldelse, kom den konsumorienterede, samlebåndsbeskæftigede, tv-opslugte og politisk apatiske industriborger til at fremstå som kritikens skræmmebillede.

Men det var især afdækningen af de miljøproblemer, der viste sig at være kytet til det moderne industrisamfunds naturudnyttelse, som for alvor og i stor skala genoplivede mange af de antiindustrialistiske, decentralistiske idealer. Det praktiske udtryk herfor var opkomsten af en mangfoldighed af grønne græsrods- og alternativbevægelser ledsaget af et væld af bøger, artikler og tidsskrifter med kritiske analyser af industrisamfundet.

"Small is beautiful" – titlen på den britiske økonom E.F. Schumachers meget udbredte bog indprentede sig som et almindeligt valgsprog for den nye opposition. Samme Schumacher offentliggjorde regelmæssigt artikler i tidsskriftet *Resurgence*, som begyndte at udkomme i 1966, og som i 1969 fik tilføjet undertitlen "Journal of the Fourth World". defineret som

"the world of decentralized, small scale forms of organization, structured organically rather than mechanically and directed towards the fulfilment of human values rather than materialist objectives".³¹

Og i 1974, altså året efter udgivelsen af Bells bog, tilføjede et andet af "bevægelsens" tidsskrifter *The Ecologist* undertitlen "Journal of Postindustrial Society"!

Jeg skal nedenfor komme nærmere ind på miljøproblemernes betydning som et vigtigt element i den væstkritik, der har udgjort et kardinalpunkt i nyere problematiseringer af industrialismens udviklingsmodel. Diskussionen vil i den forbindelse samle sig om de problemer, der ud fra en økonomisk synsvinkel er knyttet til anvendelsen af nationalproduktet som velfærdsindikator. Da imidlertid en væsentlig del af væstkritikken angår de videre menneskelige, sociale, kulturelle m.v. konsekvenser af den økonomiske rationalitets udbredelse som dominerende rationalitetsform, skal jeg forinden omtale denne del af kritikken.

Der er her tale om en høj grad af kontinuitet i forhold til den traditionelle kritik af industrisamfundet. Som eksempler kan nævnes A. Gorz og I. Illich, som begge fokuserer på den undertrykkelse af enkeltindividet, der følger med såvel statens

som markedets udbredelse. I den forbindelse er "det civile samfund" blevet et almindeligt anvendt begreb for en *tredje* organisationsform med egne særlige kendetegn og kvaliteter.

Følgende skema giver et bud på en sammenlignende karakteristik af de tre organisationstyper:³²

Figur 1.

	Relations- type	Formidlere	Bestemmelse	Organisation	Samværs- form	Moral
Statslig- gørelse	Lovgivning/ Bureaukrati	Professioner	Fremmedbe- stemmelse gennem interesser	Stat (Formynderi)	Fælles- skab (Tvang)	Solidaritet (Uansvar- lighed)
Samfunds- mæssig- gørelse	Gensidighed	Netværk	Selvregule- ring af behov	Civilt samfund	Selv- bærende processer	
Privati- sering	Bytte	Penge	Fremmedbe- stemmelse gennem interesser	Marked (Anarki)	Indivi- dualitet (Egoisme)	Ansvar (Usolida- ritet)

Skematisk sammenfatning af idealtyperne om statsliggørelse, samfundsmæssiggørelse og privatisering m.h.p. relationstype, formidlere, bestemmelse, organisation, samværsform og moral. For statsliggørelsen og privatiseringens vedkommende angiver parenteserne den politiske og teoretiske udbredte kritik af idealtyperne m.h.p. organisation, samværsform og moral.

Hos Gorz bestemmes det civile samfund som

".... det væv af samfundsmæssige relationer menneskene opretter imellem sig i grupper og fællesskaber, der ikke skylder staten deres eksistens eller er opstået ved en institutionaliseret handling fra statens side".³³

Indskrænkningen af det civile samfund er for Gorz ensbetydende med kulturel ensretning og ødelæggelse af kapaciteten til selvstændige aktiviteter (parallellen til "Gemeinschaft-Gesellschaft"-problematikken i den klassiske sociologi er åbenbar). På linie hermed opererer Illich med begrebet "radikalt monopol", som refererer til den situation, der opstår, når en bestemt industriel produktionsproces opnår enekontrol over et presserende behov og udelukker ikke-industrielle aktiviteter fra at tage konkurrencen op. Den såkaldte naturlige kompetence sættes ud af spillet, den personlige autonomi begrænses.

I lighed med undervisningsminister Haarder (eller er det omvendt?) kritiserer Illich den udbudsstyrede institutionsproduktion. For eksempel, hævdes det, vil flere professionelle helbredere automatisk betyde, at flere mennesker manipuleres ind i sygeroller, som de ikke selv får lov at tolke.

"Når vi først er begyndt at kræve det, institutionerne kan fremstille, tror vi snart, at vi ikke kan klare os uden".³⁴

Markedets og statens ekspansion som de samfundsmæssige organisationsformer for den økonomiske vækst kritiseres altså, fordi de mindsker individets evne til at tage hånd om egen tilværelse. Som Illich udtrykker det:

"Fremskridt *burde* betyde, at man blev dygtigere til at sørge for sig selv, og ikke at man blev mere og mere afhængig af andre".³⁵

Vækst og velfærd: industrialismens økonomibegreb

Det kræver ingen nærmere argumentation at konstatere, at stigende nationalprodukt (herefter BNP) udgør hovedmålsætningen for ethvert industrisamfund, uanset om det er kapitalistisk eller socialistisk organiseret og uanset erhvervsstrukturens nærmere udseende – jagten på vækst i for eksempel det danske samfund er ikke mindsket i takt med service-sektorens ekspansion. Lige så klart er det, at præcis denne vækstmålsætning har stået i centrum for nyere kritik af industrisamfundet. Dels begrundet ud fra erkendelsen af, at det er nødvendigt at tage de naturgivne grænser for vækst alvorligt, dels ud fra en afvisning af den nødvendige sammenhæng mellem velfærdsniveau og størrelsen af BNP.

Økonomiens tilblivelse som videnskab i nutidig betydning faldt sammen med den industrielle revolutions gennembrud – "economics", for the last two centuries, has been the "economics of industrialization", som det formuleres hos Giarini.³⁶ Nu bar A. Smiths hovedværk som bekendt titlen *The Wealth* og ikke "The Industrialization" of Nations. Når det alligevel går an at karakterisere økonomien som industrialiseringens videnskab og med BNP som mål for "... essentially the degree of penetration of modern industrialization",³⁷ så hænger det sammen med, at Smith og hans efterfølgere, nationaløkonomierne, betragtede industrialiseringen og den dermed forbundne vækst i den monetære økonomi som kilden til øget velstand. At man så siden har forladt den snævre klassiske opfattelse af, at kun produktivt arbejde i snæver materiel/produktionsmæssig forstand er værdiskabende, er af mindre betydning. Det afgørende er den intime sammenknytning af vækst i velstand og velfærd med vækst i produktionen i den monetariserede del af økonomien.

Den økonomiske videnskab er defineret inden for rammerne af et cartesiansk videnskabssyn og erkendelsesmodel indeholdende følgende tre principper:³⁸

1. Kun kvantificerbare fænomener og data kan accepteres.
2. Problemløsning gennem virkelighedsopsplitning; delene analyseres og manipuleres som distinkte enheder.
3. Syntesedannelse gennem addition af delene; helheden lig summen af delene.

Anerkendelsen af det første princip afspejles i, at kun prismærkede og dermed kvantificerbare (økonomisk relevante) fænomener falder inden for videnskabens synsfelt. Andet og tredje princip "legitimerer" for det første den industrielle produktionsstrategi (arbejdsdeling, specialisering, professionalisering etc.) og for

det andet, at koncentrationen kan rette sig imod den gennem (løn)arbejdet skabte værdifrembringelse som velfærdskilde. Den klassiske økonomi negligerede ikke betydningen af ikke-prisfastsatte aktiviteter og aktiver (de såkaldte frie goder), men i overensstemmelse med det tredje princip kunne man betragte disse som konstante størrelser og lade interessen samle sig om den formelle økonomi – det var her velstandsstigningen kunne sikres.

Over for marxismens henføring af økonomiens dynamiske islæt til de kapitalistiske produktionsforhold (konkurrencen mellem enkeltkapitalerne), er det værd at notere, at der i selve industrialismens økonomi- og produktionsbegreb (også) er indbygget et vækstimperativ. Vækst og industrialisme er to sider af samme sag uanset produktionsforholdene.

"Marx did not see clearly how the industrialization processes and the development of technology and monetarization were, in absolute terms, facets of the same problem socialist states, in as much as they are involved in promoting industrialization, are caught in the logic of "capitalism"....³⁹

At der efter dannelsen af dette paradigme fulgte en succesrig normalvidenskabelig periode med en teoriudvikling adækvat for den praktiske økonomi, skal ikke bestrides. Når det imidlertid er vigtigt at hæfte sig ved paradigmet som paradigme, skyldes det, at det i stadig stigende grad afslører sine begrænsninger og begrænsninger, som jeg mener udgør en væsentlig del af fundamentet for megen aktuel industrisamfundskritik. Men før jeg går lidt nærmere ind herpå, kan der være grund til at omtale den ændring i den økonomiske tænkning, som kom med den neo-klassiske grænsenytte-teori, og som i høj grad danner basis for dagens økonomers selvforståelse. Blandt andet fordi en del af kritikken af BNP som velfærd- og fremskridtsindikator gør brug af grænsenytte-teoriens pointer.

I modsætning til den klassiske økonomis objektive og i forhold til markedet/forbrugeren *ex ante* værdibegreb, hvor værdien er bestemt af den i varen nedlagte mængde arbejde, knyttes værdien i grænsenytteøkonomien til den enkelte forbrugers (subjektive) behov og ønsker. En vigtig konsekvens heraf er en opløsning af *den nødvendige* sammenkobling af vækst i velfærd og vækst i produktion, der er indbygget i den klassiske teori. Nok består det økonomiske problem fortsat i en diskrepans mellem på den ene side givne ønsker og behov og på den anden side de eksisterende knappe midler til opfyldelse af disse. Men det er ikke i *princippet* og på forhånd givet, at knaphedssituationen skal søges imødegået gennem øget produktion af varer og tjenesteydelser. Ja, i sin yderste, men langt fra utænkelige, konsekvens, kan man forestille sig, at øget produktion vil afstedkomme *større* knaphed. De bedste og mest betydningsfulde eksempler på dette kan findes inden for miljøområdet, hvor det er evident, at der med væksten i produktionen i en række henseender er opstået nye former for knaphed – for eksempel på rent vand.

"In principle the one-sided coupling of economics to the phenomenon of production has been abandoned. In modern economic theory production is regarded as only one of the means that can contribute to the satisfaction of wants – the welfare of man. Production thus ceases to be the central objective of economic action and is regarded as only one of the means of attaining a given end".⁴⁰

At så langt de fleste økonomer i praksis opererer med det snævre økonomibegreb,

er jeg naturligvis bekendt med. Men det er netop værd at bide mærke i afstanden mellem det brede begreb, som det typisk kommer til udtryk i de store lærebogers indledende overvejelser om "det økonomiske problem" og så den produktionsfikserede økonomiforståelse, som giver sig til kende i økonomers faktiske arbejde, idet den kan danne et fortrinligt grundlag for en så at sige teoriintern "ideologikritik".

Det kan undre, at Hueting, som jeg ovenfor har støttet mig til, ikke diskuterer dette misforhold. Sandsynligvis hænger det sammen med, at han undervurderer betydningen af et andet væsentligt kendetegn, som er fælles for såvel den klassiske som den neo-klassiske skole, nemlig kravet om, at værdien skal kunne måles gennem prissystemet. Præcis dette fremhæves som noget helt afgørende i den økonomikritik, Giarini formulerer.

".... one fundamental factor has remained as a cornerstone, the possibility of measuring value through the price system".⁴¹

Ud fra en grænsenytteteoretisk synsvinkel kan BNP som velfærdsindikator kritiseres på blandt andet følgende punkter:

1. På grund af dets aggregerede karakter udtrykker BNP intet om forbrugerens grænsenytte forstået som differencen mellem produktets pris og dets nytte. For eksempel vil lægens kurering af den livstruende sygdom værdimæssigt tælle som klipningen hos frisøren, såfremt prisen på ydelserne er identiske.
2. Størrelsen af BNP reflekterer ikke den betydning, indkomstfordelingen (på grund af den faldende grænsenytte) har.
3. Tillige ignoreres den faldende grænsenytte af produktionstilvækst for økonomien som helhed. Ikke mindst Galbraith har argumenteret for, at teorien om den faldende grænsenytte, som jo er udviklet til beskrivelse af fænomener på mikroniveau, også lader sig anvende makroøkonomisk. Eventuelle indvendinger i stil med, at ingen for eksempel med sikkerhed kan sige, ".... at de lidelser, der skyldes sult, er mere pinagtige end de lidelser, der hidrører fra misundelsen over naboens nye bil", afviser Galbraith med henvisning til, at der ofte er tale om reklameskabte behov, hvorfor man ikke kan "bruge økonomens manglende karakter som begrundelse for produktionslignende betragtning".
4. Endvidere overses alle kvalitative aspekter omkring arbejdet som aktivitet betragtet.
5. De negative konsekvenser af arbejdsløshed udtrykkes kun ufuldstændigt i form af det relative fald i BNP, den giver anledning til.

Foruden en sådan overvejende grænsenytteteoretisk begrundet kritik, kan der rejses andre og nok så alvorlige indvendinger imod BNP som mål for økonomisk vækst (og her drejer det sig naturligvis om økonomi i ordets brede betydning). Jeg skal mere udførligt beskæftige mig med disse indvendinger og søge at vise, hvordan de indgår som dele af *den* mere overordnede teoridannelse omkring industri-samfundskritikken, som det er målet at tegne et omrids af.

For det første refererer BNP til det ovenfor skitserede snævre økonomibegreb, hvor kun den del af de samlede økonomiske aktiviteter, der formidles over markedet eller staten/den offentlige sektor, registreres. Pr. definition tælles kun prisfastsatte goder og aktiviteter med; kun de via prisen synliggjorte og kvantificerbare dele af den totale økonomiske aktivitet indgår i opgørelsen. Dvs. at nettofor-skydningerne mellem den formelle og den uformelle økonomi lades ude af betragtning.

I standardbegrundelsen for rimeligheden af at se bort fra det værditab i den

uformelle økonomi, som overflytningen til pengeøkonomien (samfundsmæssiggørelsen) medfører, henvises til de hermed forbundne produktivitmæssige gevinster. Imidlertid er det en væsentlig pointe i nyere industrialismekritik, at den reelle produktivitet i industrielle systemer er stærkt overvurderet, hvilket jeg skal vende tilbage til nedenfor. Men som et første indicium på, at der kan være noget om det, kan peges på tendensen til en styrkelse af den uformelle økonomi.

Som vi så i forbindelse med diskussionen af Bell, finder Gershuny (og også Ingelstam og Bonke), at der er klare tegn på vækst i husholdningskapitalen og gør-det-selv-arbejdet. Og i det tilfælde bliver BNP's skavanker graverende. For det viser, at BNP ikke får fat på den produktionsbetingede velstandsstigning, som det skulle være en målestok for.

I forlængelse heraf er der, set i det større perspektiv, grund til at understrege, at hvis Bonke får ret i sin forudsigelse, at tendensen vil fortsætte, så gør-det-selv/gør-det-sammen – økonomien i løbet af et par årtier vil indtage en dominerende rolle i den totale økonomi,⁴³ da er der tale om en i genuin forstand post-industriell nyudvikling, al den stund at industrisamfundet som samfundsform (også i serviceudgaven) er karakteriseret af den modsatrettede tendens. Og det er da også uden videre muligt at fastslå udvidelsen og styrkelsen af den uformelle økonomi (og i forbindelse hermed det civile samfund) med tilhørende formindskelse af svælget mellem producent og forbruger som et definerende kendetegn for den form for forestilling og vision om et post-industrielt alternativt samfund, det her drejer sig om.⁴⁴

Ganske vist vil styrkelsen af gør-det-selv-økonomien ikke pr. automatik betyde en realisering af det civile samfunds kvaliteter. Man kan sagtens danne sig skræmmebilleder, der peger i helt andre retninger; for eksempel af et stærkt privatiseret og tvedelt samfund, hvor en arbejds-elite har råd til både at anskaffe sig husholdningsmaskineriet og til at betale andre for at betjene det.⁴⁵

I litteraturen er der almindelig enighed om, at en hovedforudsætning for, at visionerne vil kunne virkeliggøres, er en mere ligelig fordeling af arbejdet. Både for derved at få den kortere arbejdstid, som er en forudsætning for effektiv udnyttelse af den uformelle økonomis produktionspotentialer, og for at undgå opsplitningen af befolkningen i to modstående grupper: en med og en uden fast tilknytning til arbejdsmarkedet. Men det væsentlige er her at fastholde, at fremkomsten af stigende produktionspotentialer *uden for* den formelle økonomi markerer en klar brudtendens.

Den grundlæggende forklaring på gør-det-selv-fænomenet tror jeg kan formuleres meget simpelt som et "fordi det kan betale sig". Denne forklaring forlener ganske vist ikke umiddelbart fænomenet med de store visionære perspektiver. Og som oftest er det da også helt andre kvaliteter, der trækkes frem, når den uformelle økonomi sammenlignes med den formelle. Det gælder for eksempel hos M. Friberg, som i overensstemmelse med den traditionelle industrialismekritik hæfter sig ved, at aktiviteterne i den uformelle sektor ikke er underlagt en instrumentel rationalitet, men er underordnet en "mängd utomekonomiska hänsyn".⁴⁶ I øvrigt nævner Friberg overhovedet ikke gør-det-selv-tendensen i sin ellers meget brede redegørelse for bevægelser, der går imod industrialismens hovedstrøm. I stedet lægges vægten på de nye sociale bevægelser, der ses som udtryk for

”en ny mentalitet som tar avstånd från det industriella tillväxtsamhället på basis av en ny holistisk och vördnadsfylld attityd til naturen, til livet och til medmänskan”.⁴⁷

Jeg skal være den sidste til at undervurdere betydningen af en mere ideelt begrundet kritik af industrivilisationen. Men for det første synes historien at vise, at selv nok så smukke idealer og alternativer, uanset hvor tiltrækkende de er fremstået i forhold til den eksisterende industrielle virkelighed, aldrig i sig selv har formået at bevæge tingene. For det andet tror jeg, at de rationalitets- og effektivitetsforestillinger, der er opstået med industrisamfundet, er kommet for at blive.

Hvis der derfor kan iagttages en tendens til bevægelse bort fra den formelle økonomi begrundet i en økonomisk rationalitet, afspejler det den sandsynlige tilstedeværelse af grænseoverskridende, systemimmanente modsætninger. Og det er notabene værd at bemærke, at væksten og måske især den potentielle vækst i den uformelle økonomi *ikke* er et resultat af en politisk satsning på området. Det er imidlertid let at forestille sig reformer, der kunne befordre en stærkt forøget vækst i denne del af økonomien. Nedsættelse af arbejdstiden ville klart virke i den retning, og det samme ville indførelsen af en borgerløn; eller man kunne forestille sig, at en del af støtten til skrantende industrisektorer blev konverteret til støtte for oprettelse af værksteder, indkøb af produktionsudstyr m.v. i lokalområderne. Resultatet ville utvivlsomt være en større produktion, om end naturligvis ikke større BNP.

Når aktiviteterne i den uformelle økonomi på trods af den manglende politiske bevågenhed alligevel har kunnet betale sig, hænger det sammen med nogle forhold, som vi kan komme på sporet af ved at rette søgelyset mod en anden af de indvendinger, der kan rettes mod BNP som indikator for økonomisk vækst og velfærd.

Ovenfor drejede spørgsmålet sig om negligeringen af den økonomiske virksomhed uden for pengeøkonomiens sfære. Her retter kritikken sig imod den alt for simple model af forholdet mellem produktion og forbrug/behovstilfredsstillelse, som BNP som velfærdsmål bygger på.

Således forbiges, at en række af de registrerede aktiviteter har karakter af sideomkostninger til den mere direkte produktion, hvilket hænger sammen med den måde industrisamfundet overordnet er organiseret og fungerer på.⁴⁸ Det gælder for eksempel

- a) transportudgifter knyttet til den lokalisering af henholdsvis bopæl og arbejdsplads, som urbaniseringen har medført; udgifter som figurerer i såvel private som offentlige budgetter; for eksempel vil omkostninger i forbindelse med trafikulykker bidrage positivt til den BNP-målte velfærd.
- b) en stribe udgifter til varetagelse af diverse servicefunktioner nødvendiggjort af udviklingen af komplekse tekniske, sociale, monetære m.v. industrielle systemer; som spredte eksempler: bankvirksomhed, arbejdsformidling, revisions- og advokatvirksomhed, fagorganisationers virksomhed osv.
- c) generelt en stor del af de offentlige udgifter, som tjener til skabelse af betingelser, som må være opfyldt, for at økonomien kan fungere, herunder udgifter til afbødning af et væld af ”externaliteter”.

Der er i alt tale om et hav af forskellige omkostninger, som har det til fælles, at de indgår i BNP, men kun dårligt lader sig forstå som omkostninger, hvis afholdelse er udtryk for nettobidrag til velfærden.

At denne form for omkostninger har været stigende, fremgår både af de stigende offentlige udgifter og af det forhold, at de direkte produktionsomkostninger udgør en stadig mindre del af varernes priser. Giarini anfører, at de sjældent beløber sig til mere end 30 pct. og ofte ligger på omkring 10 pct. af prisen.⁴⁹ Forklaringen herpå skal søges i den specialisering og koncentration, der ligger indbygget i den industrielle produktionsform. Udgifter til lager og distribution, transport, vedligeholdelse og reparation, organisering og planlægning, finansiering, forskning og udvikling etc., etc. tenderer mod at øges i takt med industrialiseringen.

Giarini beskriver dette som "the diminishing returns of technology".⁵⁰ Tilsvarende opererer Illich med begrebet industrielle systemers kontraproduktivitet, hvormed henvises til situationer, hvor øget ressourceindsats ikke resulterer i tilsvarende stigende, men måske ligefrem i faldende udbytter, hvor altså koblingen mellem mere og bedre er sprængt.

Jeg har ikke mulighed for at gå nærmere ind på Illichs analyser af for eksempel trafik- og hospitalssystemerne, men skal blot understrege den særlige og radikale karakter, en sådan kritisk fremstilling af industrialismen har. Der er tale om det, der ovenfor blev kaldt en intern kritik, altså en kritik, der bygger på afsløringen af systeminterne modsætninger.

Vender vi et kort øjeblik tilbage til spørgsmålet om væksten i den uformelle økonomi, så mener jeg, vi her har en del af forklaringen på, at den kan "betale sig". Produktionen er nemlig her fri for hovedparten af denne slags omkostninger. Da samtidig den teknologiske udvikling har muliggjort, at husholdningerne har kunnet erhverve sig både billige og effektive produktionsmidler, vil det på en række områder kunne vise sig økonomisk fordelagtigt at satse på hjemme- og/eller lokalsamfundsøkonomien.

Som tidligere nævnt og understreget, er der langt mere på spil end netop forholdet mellem indsats og gevinst i økonomisk forstand i spørgsmålet om konsekvenserne af industrialismens udbredelse. Men så lang tid, der har kunne påvises uomtvistelige økonomiske fordele ved at lade industrialismen ekspandere, har det vist sig muligt at se stort på diverse ikke-økonomiske, menneskelige, sociale, kulturelle m.v. omkostninger.

Situationen er en ganske anden i det øjeblik, hvor den reelle produktivitet i den formelle økonomi må betvivles, når tendensen går i retning af kontraproduktivitet. Begynder man for eksempel for alvor at betvivle udbyttet af en stigende ressource-indsats i hospitalssystemet,⁵¹ er vejen lagt åben for at tænke i alternativer, som samtidig eventuelt vil kunne hente nogle af de af industrialismen borteliminerede kvaliteter tilbage.

Tilsvarende kunne det moderne landbrug nævnes som et eksempel på et system, hvor de industrielle princippers udbredelse tenderer mod skabelse af stadig større omkostninger. Det har længe været let nok at iagttage og eventuelt begræde, hvordan landbrugets industrialisering er gået hårdt ud over en række af de værdier og livskvaliteter, den traditionelle industrialismekritik er bygget op om-

kring. Men kritikken får en ny og meget mere slagkraftig dimension i den udstrækning, det kan påvises, at landbrugets så højt besungne produktivitet måske ikke er så stor endda.

Det er ikke mindst de miljømæssige konsekvenser af de moderne industrielle produktionsmetoder i landbruget, som i de senere år har foranlediget en mere omfattende problematisering af erhvervets ellers anerkendte succes. Og lad mig med dette som udgangspunkt nævne den tredje og sidste indvending, der her skal rettes mod BNP som velfærdsindikator.

Mens der i nationalregnskabet korrigeres for nedslidningen af kapitalapparatet, tages der ikke højde for nedslidningen af naturen som produktionens og den menneskelige organismes materielle grundlag. Formindskelsen af ikke-fornybare energi- og råstofressourcer indgår lige så lidt som mistede frie goder som rent vand og ren luft i afskrivningerne. Den skabelse af knaphed, som den miljønedbrydende produktion fører med sig, indgår først, når der tages skridt til at modvirke eller bøde på skaderne og da som et positivt bidrag til BNP (og velfærden); som for eksempel når forureningen af badevandet foranlediger, at der bygges en svømmehal. Blindheden over for naturgivne grænser for vækst og de økologiske problemer, dette har medført, viser hen til den nok mest basale kontraproduktivitet, der er indbygget i industrialismen. Og i den forstand er den grønne samfundskritik, der i disse år bølger frem, solidt materielt forankret.

Som tilfældet var med ønsket om styrkelsen af den uformelle økonomi, udgør kravet om økologisk forsvarlig produktion en fast bestanddel i den industrialismekritiske udgave af det post-industrielle alternativ. Og erkendelsen af den fundamentale og absurde kontrafinalitet, der ligger i, at det industrisamfund, der som sit fornemste mål har haft sikringen af materiel tryghed og velstand er på vej til at nedbryde naturen som menneskets eksistensgrundlag, har uden tvivl spillet en væsentlig rolle også som katalysator for den mere udfoldede kritik af industrisamfundet.

Miljøproblemer forstået helt bredt som vanskeligheder, der møder mennesket i forbindelse med den produktive tilegnelse af naturen, har altid eksisteret. Oven i købet kan der som allerede antydnet gives gode argumenter for, at de helt store omvæltninger i historien lader sig forklare som resultater af opståede økologiske nødstilstande.⁵²

Det nye er dels den omfattende og globale karakter, problemerne i dag har antaget, dels det forhold, at de ofte er et resultat af de kvalitativt nye former for påvirkning af naturen, som den moderne teknologi – især den kemiske – giver anledning til.

Henvisningerne til industrisamfundets destruktive udnyttelse af naturen (den menneskelige incl.) har givet kritikken ny og fast grund under fødderne. Dette er blandt andet afspejlet i den måde, økologien er blevet udnyttet på. Økologien er ofte kommet til at fremstå som den videnskab, der objektivt kan begrunde nødvendigheden af grundlæggende ændringer af og opgør med industrisamfundet. Som det hedder hos Bookchin, så kunne

”anarkisternes længsler efter et decentraliseret samfund og et menneskeligt fællesskab i ét med naturen og behovene hos individet tidligere blive betragtet som reaktioner hos romantikere, deklasserede håndværkere eller ”utilpassede intellektu-

elle", men i dag har den historiske udvikling gjort praktisk talt alle indvendinger mod anarkistisk tænkning meningsløse. Vor tids stat og storby, den industrielle revolutions omfattende teknologi bygget på kul og stål, de senere mere rationaliserede metoder for masseproduktion og organisering af arbejdet omkring samlebånd, nationalstatens centralisering, staten og dens bureaukratiske apparat – alt sammen har nået sit yderpunkt. Uanset hvilken progressiv eller frigørende rolle disse forhold har spillet, er de nu blevet fuldstændig reaktionære og undertrykkende. De er reaktionære ikke bare fordi de nedbryder den menneskelige livskraft og fratager fællesskabet al samhørighed, solidaritet og moralsk-kulturelt grundlag. De er reaktionære fra et objektivt standpunkt, fra et økologisk standpunkt".⁵³

Bookchin er citeret relativt udførligt, fordi hans argumentationsmåde er almindelig, og ikke fordi jeg finder den holdbar. Tværtimod er der grund til at advare mod dyrkelsen af økologien som den supervidenskab, der kan give alle de rigtige svar – også på spørgsmål om, hvordan samfundet bør indrettes. Ikke alene fordi den hviler på en fejlagtig forståelse af, hvad økologien som videnskab kan yde,⁵⁴ men også fordi en sådan økologisk funderet kritik af industrisamfundet, der ikke mindst henter sin overbevisningskraft fra miljøproblemerne akapalyptiske dimensioner, meget let kommer til at kamme over. Dvs. reduceres til en refleksagtig og restløs afstandtagen fra industrialismen og al dens væsen.

I alt fald mener jeg ofte at kunne konstatere manglende forsøg på tematisk at undersøge og interessere sig for en mulig dialektisk forbindelse, der både markerer brud og kontinuitet, mellem det gamle og det nye paradigme. Lad mig som et enkelt eksempel herpå på det mere konkrete plan nævne Illichs institutionskritik, som uanset dens rammende pointer må problematiseres, fordi den i alt for ringe grad er opmærksom på de gevinster og fordele, som institutionaliseringen også rummer. Og her tænkes ikke blot og primært på de fordele af mere teknisk karakter, som for eksempel den medikentechnologiske udvikling rummer.

Ser vi på ældreomsorgsområdet, vil den nærliggende konsekvens af den radikale institutionskritik være et simpelt tilbage-til-familien. Men bortset fra, at denne løsning i praksis vil være vanskeligt gennemførlig på grund af både de ændrede lokaliseringsmønstre – de spredte familier – og de demografiske ændringer – andelen af ældre er øget stærkt – så må dens ønskværdighed også drages i tvivl. Først og fremmest fordi den vil skabe en ny form for afhængighed, som ikke behøver at være mindre belastende og ydmygende end afhængigheden af professionelle hjælpere, snarere tværtimod.

Ud fra et ønske om at sikre det enkelte individs selvstændighed og autonomi – idealer, der er opstået med det moderne samfund – vil tilbage-til-familie-løsningen næppe være særlig hensigtsmæssig. Og der er da heller ikke meget, der tyder på, at den foretrækkes af de ældre. Undersøgelser, som K. Wærness refererer til, peger i retning af, at de fleste foretrækker professionel og lønnet hjælp, og endvidere, at det især er dem, som er i en afhængighedssituation, der foretrækker institutionsløsningen fremfor den personligt forpligtende omsorg.⁵⁵

Afsluttende bemærkninger

Ud fra gennemgangen finder jeg det berettiget sammenfattende at konkludere for det første, at den form for forestilling om det post-industrielle samfund, som

"service-teorierne" repræsenterer, snarere fortjener betegnelsen det super-industrielle samfund. For det andet, at de tendenser, den anden behandlede type teoridannelse hæfter sig ved, og det hermed forbundne samfundsideal langt bedre kan siges at være af egentlig post-industriel karakter.

Jeg har ikke gjort forsøg på at anstille vurderinger af sandsynligheden for, at den ene eller den anden tendens vil løbe af med sejren. Så vidt jeg kan se, er der ingen tvivl om, at det er service-udviklingen pegende frem mod et super-industrielt samfund, som indtil videre klart har domineret. Således er det også karakteristisk, at det politiske system stadig i altovervejende grad er præget af de problemer og politisk-ideologiske opdelinger, der hører industrisamfundet til. Fordelekampen – baseret på den snævre økonomiforståelse – spiller fortsat hovedrollen.

I modsætning til, hvad der synes at være tilfældet på det kulturelle område,⁵⁶ synes det politiske niveau at være præget mere af stilstand end af bevægelse. Og i betragtning af de dybtgående politiske og ideologiske nybrud, der fandt sted ved overgangen fra landbrugs- til industrisamfundet, burde den – i denne målestok – politiske uforanderlighed vække til dyb undren hos dem, som påstår, at vi befinder os midt i en ny og lige så omfattende transformationsproces.

Hvad angår det økonomiske niveau blev der gjort en hel del ud af at beskrive tendensen til vækst i den uformelle økonomi som et fænomen i modstrid med hovedstrømmen. Samtidig mener jeg imidlertid, der er grund til at nære megen skepsis over for forestillingen om, at denne sektor i løbet af et kort åremål vil indtage en dominerende rolle. For det første kan man sagtens forestille sig en sideløbende vækst i de to økonomier. For det andet kan den nye teknologi vise sig at kunne medvirke til at bremse tendensen til faldende produktivitet i den industrialiserede produktion – en af årsagerne til, at den uformelle produktion kan betale sig – ved at anvende computeren til varetagelse af en del af de servicefunktioner, der i dag udgør et stort og stigende omkostningskompleks. For det tredje vil betydningen af væksten i husholdningskapitalen naturligvis afhænge af dens nærmere sammensætning – det gør en forskel, om væksten skyldes erhvervelse af produktionsudstyr, eller den dækker over indkøb af stadig flere og dyrere biler og videomaskiner.

Når jeg ikke i artiklen er gået ind i en nærmere drøftelse af den nye teknologi og dens mulige konsekvenser, skyldes det dels, at en blot nogenlunde tilfredsstillende behandling af dette meget komplekse og omfattende emne ville sprænge rammerne, men også antagelsen om denne teknologis "neutrale" karakter, der gør, at den synes at kunne understøtte en udvikling i såvel super- som post-industriel retning.

Er det tilfældet, forekommer det vigtigst i første omgang at søge at få beskrevet og klargjort indholdet af disse to modsatrettede udviklingsmuligheder.

Noter

1. Dette er en hovedpointe i en af de seneste års amerikanske best-sellere, J. Naisbitt, *Megatrends*, København, 1984.
2. For et af de mest sigende udtryk for denne optimisme kan henvises til H.Kahn m.fl., *De næste 200 år*, København: Mercur, 1976.
3. Overflods- og service-betegnelserne prægede samfundsteorierne allerede fra 50ernes

- slutning. Galbraith annoncerede knaphedsøkonomiens forældelse, og Rostow beskrev i *The Stages of Growth* USA som midt i en æra af massekonsumtion på vej mod en tilstand "beyond consumption". Jfr. M. Marien, "The Two Visions of Post-Industrial Society", i *Futures*, nr. 5, 1973, pp. 415-31.
4. For en radikal anderledes, men måske nok så interessant tolkning af historiens store forandringer, kan henvises til R.G. Wilkinson, *Poverty and Progress*, London: Methuen, 1973, hvor udviklingen ikke ses under synsvinklen frisættelse af ressourcer, men som betinget af simpel materiel nød. Teorien findes videreudviklet i J. Hoffmeyer, *Samfundets naturhistorie*, København: Rosinante, 1982.
 5. Jfr. T. Højrup, *Det glemte folk*, København, 1983.
 6. Marx, Engels, *Werke*, Berlin, 1967, bd. 4, p. 130.
 7. For en oversigt over den meget omfattende litteratur kan henvises til R. Badham, "The Sociology of Industrial and Post-Industrial Societies", *Current Sociology*, Vol. 32, nr. 1, 1984.
 8. New York: Basic Books, 1973. Her er 76-udgaven benyttet.
 9. Bell blev således formand for "Commission on the Year 2000". For et indtryk af arbejdet i denne kommission, se D. Bell (ed.), *Toward the Year 2000*, Boston: Beacon Press, 1968.
 10. Og der er langt fra tale om et forsøg på at anstille vurderinger af Bell som forfatter og teoretiker. Det ville fordrer inddragelse af hans senere bøger, især *The Cultural Contradictions of Capitalism*, New York: Basic Books, 1976. Jfr. diskussionen af Bell i Uffe Østergaards artikel i dette nr.
 11. R.M. Hartwell, *The Industrial Revolution and Economic Growth*, London: Methuen, 1971, p. 205.
 12. For USA, som Bell oftest henviser til, var andelen af arbejdsstyrken beskæftiget i henholdsvis 1., 2. og 3. sektor i 1900: 38, 38 og 24 pct. og i 1970: 4, 35 og 61 pct. Tallene er hentet fra K. Kumar, *Prophecy and Progress*, Harmondsworth: Penguin, 1981, p. 203. I 1980 udgjorde servicegruppen 66,6 pct. af samtlige erhvervsaktive i Danmark. Jfr. O. Andresen m.fl., *Danmark som servicesamfund*, København: Politikens Forlag, 1983, p. 7.
 13. D. Bell, *op.cit.*, p. 128.
 14. J. Gershuny, *After Industrial Society*, London: The Macmillan Press, 1978. Jeg støtter mig her også til S.P. Iversen, "Service-eller selv-tjenestesamfundet?" upub. seminar-opgave, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, 1984.
 15. J. Bonke, *Aldrig mere arbejde*, København: Rosinante, 1983, pp. 41ff.
 16. Gershuny, *op.cit.*, pp. 81f. I L. Ingelstam, *Arbetets värde och tidens bruk*, Stockholm: Lieber Förlag, 1981, nås i en undersøgelse af den totale svenske økonomi frem til lignende resultater. Og på linie hermed finder Bonke, at husholdningskapitalen i Danmark i løbet af de seneste ca. 20 år har vokset sig lige så stor som erhvervskapitalen. J. Bonke, "Den totale økonomi", i I. Christensen m.fl. (red.), *Grøn Økonomi*, København: Gyldendal, 1984, p. 41.
 17. J. Bonke, *Aldrig mere arbejde*, *op.cit.*, p. 41.
 18. *Op.cit.*, p. 8.
 19. D. Bell, *op.cit.*, p. 163.
 20. K. Kumar, *op.cit.* og H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press, 1974, spec. kap. 4.
 21. K. Kumar, *op.cit.*, p. 211.
 22. D. Bell, *op.cit.*, p. 137.
 23. Dvs. hvor gamle jobkategorier besmykkes med nye titler.
 24. D. Bell, *op.cit.*, p. 20.
 25. K. Kumar, *op.cit.*, pp. 225ff.
 26. *Ibid.*, p. 232.
 27. Der kan igen henvises til oversigten hos Badham, *op.cit.*
 28. B. Hettne, *Strömfåra och kontrapunkt i västerlandsk utvecklingsdebatt*, Baggrundsrapport 8, Naturresurs- och Miljökommittén, Stockholm, 1982, pp. 21ff. Ud fra den betragtning – som i øvrigt Hettne synes at dele – at det er den industrialistiske udviklings- og problemløsningsstrategi, der overordnet kan siges at have tegnet samfundsudviklin-

- gen, vil jeg selv foretrække at operere med 'industrialismen' som overgreb. Jfr. min "Samfundet er kapitalistisk" – og hvad så?" i *GRUS*, nr. 16, 1985.
29. Det fremgår af et brev til Vera Sassulitsj, hvor Marx anfører, at "dette landsbyfællesskab udgør tyngdepunktet i Ruslands sociale genfødsel". Citeret efter *Karl Marx*, verker i udvalg 2, Oslo: Pax Forlag, 1970, p. 241.
 30. Blandt Marcuses bøger kan i denne sammenhæng henvises til *Det én-dimensionale menneske*, København: Gyldendal, 1964.
 31. Her citeret efter M. Marien, *op.cit.*, p. 423.
 32. Figuren er hentet fra T.H. Nielsen, "Stat, civilt samfund og marked" i *Samfundsøkonomen*, nr. 3, 1984, pp. 4-11, hvortil kan henvises for uddybende kommentarer.
 33. A. Gorz, *Økologi og frihed*, København: Politisk Revy, 1979, pp. 44f.
 34. I. Illich, *Det omvendte samfund*, København: Hans Reitzel, 1973, p. 38.
 35. *Ibid.*, p. 60.
 36. O. Giarini, *Dialogue on Wealth and Welfare*, Oxford: Pergamon Press, 1980, p. 369.
 37. *Ibid.*, p. 58. Jeg støtter mig her kraftigt til Giarinis fremstilling.
 38. Jfr. også F. Arlers artikel i dette nr.
 39. O. Giarini, *op.cit.*, p. 90.
 40. R. Hueting, *New Scarcity and Economic Growth*, Amsterdam, 1980, p. 6.
 41. O. Giarini, *op.cit.*, p. 28.
 42. J.K. Galbraith, *Det rige samfund*, København: Gyldendal, 1969, pp. 143f.
 43. Jfr. "Den totale økonomi", *op.cit.* Samlet forestiller Bonke sig en økonomi, hvor "markedsøkonomien afprivatiseres, den kollektive økonomi af-offentliggøres og husholdningsøkonomien kollektiviseres." (p. 47).
 44. Det gælder i blandt andet A. Gorz, *Farvel til proletariatet*, København: Politisk Revy, 1981, A. Toffler, *Den tredje bølge*, København: Samleren, 1981, N.I. Meyer m.fl., *Oprør fra midten*, København: Gyldendal, 1978, J. Huber, *Anders arbeiten – anders wirtschaften*, Frankfurt, 1979, O. Ullrich, *Weltniveau, In der Sackgasse des Industriesystems*, Berlin: Rothbuch Verlag, 1979, samt I. Illich, A.F. Schumacher, L. Ingelstam og M. Bookchin, *op.cit.*
 45. Jfr. J. Bonke, *op.cit.*
 46. M. Friberg, "De nya rörelserna och de gamla", i M. Friberg & J. Galtung, *Rörelserna*, Stockholm, 1984, p. 334.
 47. *Ibid.*, p. 353.
 48. Jeg støtter mig her til O. Giarini og R. Hueting, *op.cit.*
 49. O. Giarini, *op.cit.*, p. 117.
 50. *Ibid.*, pp. 130ff. Jfr. desuden O. Giarini & H. Louberge, *The Diminishing Returns of Technology*, Oxford: Pergamon Press, 1978.
 51. Ifølge A. Gorz er der god grund hertil. I "Sundhed, sygdom, samfund", *Socialistisk Politik*, nr. 5, 1976 søges således dokumenteret, at sundhedsvæsenet gør flere mennesker syge, end det helbreder.
 52. Jfr. note 4.
 53. M. Bookchin, *Økologi og revolusjon*, Oslo: Pax Forlag, 1973, p. 17. Tilsvarende lyder det konkluderende i M. Bookchin, *Toward an Ecological Society*, Montreal: Black Rose Books, 1980, pp. 70f., "Either we will create an ecotopia based on ecological principles or we will simply go under as a species ... it is a scientific judgement that is validated daily by the very law of the prevailing society."
 54. For mere grundige og nuancerede drøftelser af økologien og dens status kan henvises til L. Emmelin, *Ekologisk Grundsyn*, Bakgrundsrapport 9, Naturresurs- och Miljökommittén, Stockholm, 1982, og F. Arler, *Politisk Økologi*, upub. specialeafhandling, Aarhus Universitet, 1983.
 55. K. Wærness, "Socialpolitisk forskning, kvinder og omsorg" i *Sociologi i dag*, nr. 1, 1982.
 56. Jfr. Uffe Østergaards artikel i dette nr.